

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/4 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Felvilágosodások

Tartalom

Felvilágosodások (<i>Schmal Dániel – Szegedi Nóra</i>)	5
--	---

FÓKUSZ

MOGYORÓDI EMESE: A görög felvilágosodás. Vallás és racionalizáció a preszókratikus filozófiában és a szofisztikában	11
HAMVAS ENDRE ÁDÁM: „Az életbe és fénybe távozom”: a lélek isteni eredetének hermetikus tanítása	38
BOROS GÁBOR: Felvilágosodott szerelmek – a francia felvilágosodás néhány „tudományos” szerelemkoncepciója	58
SZEGEDI NÓRA: A leibnizi-wolffi metafizika kanti kritikája és az autonóm etika kezdetei	83
SZALAI MIKLÓS: Rousseau, a <i>Sturm und Drang</i> és Wieland: Rousseau recepciója az 1770-es évek Németországában	104
FÓRIZS GERGELY: Wieland <i>Herkules választása</i> című kantatója. A felvilágosodás kettős esztétikai kommunikációja	113
KONTLER LÁSZLÓ: A fény árnyalatai – a felvilágosodás és Közép-Európa	123
KOMORJAI LÁSZLÓ: A tudatban rejlő végtelen	135

VARIA

HÉTHELYI MÁTÉ: Enkrateia és phronészisz	155
SZUMMER CSABA: Szubjektum és tapasztalat Husserlnél és Freudnál	186

DOKUMENTUM

KUTROVÁTZ GÁBOR: A csillagászati elméletek mint hipotézisek	201
JOHANNES KEPLER: Védőbeszéd Tycho mellett Ursus ellen (1600)	209
GYENGE ZOLTÁN: A kultúra védelme – a józan ész nevében. Bevezetés Thomas Mann <i>Német beszédéhez</i>	217
THOMAS MANN: Német beszéd – Felhívás az észhez	224

SZEMLE

KUNKLI EMESE: A nő ábrázolása és a női ábrázolás – A nő mint megjelenített és mint megjelenítő	239
ZSIGER ÁDÁM: A forradalom folytatása más eszközökkel?	244
Számunk szerzői	251
Summaries	254

Szubjektum és tapasztalat Husserlnél és Freudnál*

Érdeemes egy pillanatra elidőzni a dátumok egybeesésénél: 1900, Husserl *Logische Untersuchungen*jének megjelenési éve, 1900, Freud *Traumdeutung*jának megjelenési éve. Az ember kétszeres erőfeszítése, hogy megragadja a hozzá kapcsolódó jelentéseket és megragadja önmagát a jelentésben. (Foucault 2000. 16.)

I. BEVEZETÉS

A fenomenológia „olyan feladatot tűz maga elé”, mondja Tengelyi, „amely minden nyilvánvaló különbség ellenére összeköti őt a pszichoanalízissel. Értelemképződés a tudattalanban: ez a formula fejezi ki a két eltérő megközelítés közös feltevését.” (Tengelyi 2007. 26.) Freud reduktív habitusa, szcientista tudományelméleti deklarációi, spekulatív elméleti konstrukciói például az életösztönökről és a halálösztönről, a pszichoszexuális fejlődés szakaszairól, az Ödipuszkomplexusról és annak univerzális, kortól és kultúrától független jelentőségéről, továbbá a fenomenológiai szigor számára összetákoltnak ható fogalomrendszere – Merleau-Ponty kifejezésével „szedett-vedett fogalmisága” (Merleau-Ponty 2006. 301) – a fenomenológusok túlnyomó részét sokáig megakadályozta abban, hogy komolyan vegyék állításait egy archaikus, érzelemvezérelt tudati szféra létezéséről. Eugen Fink sokat idézett kritikája a *Válság*-könyv mellékletében jól példázza a fenomenológia kezdeti averzióját a freudi tanokkal kapcsolatban: „A »tudattalan« széltében elterjedt elméletének naivitása abban áll, hogy elmélyül a mindennaposan adott érdekes jelenségekben, induktív tapasztalatot hoz működésbe, konstruktív »magyarázatokat« vetít előre [...]» (Husserl 1998. 199.)

Freud csakugyan hajlamos konstruktív magyarázatokat fabrikálni, és riasztónak hat eltökélt szcientizmusa is, amely szerint a lelki folyamatok éppúgy determinisztikus jellegűek, mint a fizika jelenségei. Freud nézőpontjából ugyanakkor

* A tanulmány megírását az OTKA „Affektivitás, fantázia, emlékezet: nem-intencionális tudatformák Kanttól a fenomenológiáig” című, 138745 számú pályázata támogatta.

a tényeknek ellentmond, és nyilvánvaló képtelenség azt állítani, hogy a szubjektum egységes és transzparens; a tudatfolyam egyenletesen áramlik, vagyis a múlt nem tör be rendszeresen és olykor erőszakosan a jelen pillanatokba; a vágyak és félelmek által áthatott tudattalan fantáziák pedig nem befolyásolják meghatározó módon hangulatainkat, gondolatainkat és cselekedeteinket. A psziché Freud figyelmét megragadó, Fink által említett „mindennaposan adott érdekes jelenségeiben” egy olyan tudati szféra nyilvánul meg, amely az intencionális értelemkonstitúció hátterét vagy alapját szolgáltatja. Finknek egyfelől igaza van, Freudot valóban egy „[...] naiv-dogmatikus, implicit tudatelmélet vezet, amelyet mindig igénybe vesz. Mindaddig, amíg a tudattalan problémájának expozícióját ilyen implicit tudatelmélet határozza meg, ez az expozíció elvileg, filozófiai tekintetben naiv.” (Husserl 1998. 199.) Ahogyan azonban Marosán Bence rámutat, Fink állítását meg is fordíthatjuk: a tudat megértése elképzelhetetlen mindaddig, amíg a fenomenológiai vizsgálódások nem terjednek ki a nem-tudatos, az én közreműködését nem igénylő spontán értelemképződésre, Freud kifejezésével a tudattalan lelki folyamatokra (Marosán 2021).

II. A HUSSERLI TUDATTALAN KONCEPCIÓJÁNAK FEJLŐDÉSE

„A legtöbb jelentős filozófusra jellemző a receptivitás hiánya, ha nem is az elődök, de a kortársak [...] szempontjából”, állapítja meg Heidegger kapcsán Heller Ágnes (Heller 2011. 157). Freud vonatkozásában igaz ez Husserlre is. Husserl és Freud eltérő fókusszal, eltérő céllal és eltérő módszerrel közelít a lelki jelenségekhez. Freud a neurotikus egyén élményvilágába próbál behatolni, aki neveltetése vagy kedvezőtlen biológiai alkata folytán nem képes kielégítően funkcionálni a kultúra és a társadalom represszív közegében. Husserl ezzel szemben a tudat immanenciájában vizsgálódik, és nem tanúsít különösebb érdeklődést a diszfunkcionális tudati jelenségek iránt. A tudattalan problémájától ugyanakkor Husserl sem zárkózott el. Nem is tehetne volna meg, ugyanis, ahogyan Marosán rámutat, a „tudat teljes konkrétságában csak a tudattalan problémájával szerves összefüggésben, attól gyakorlatilag elválaszthatatlanul érthető meg. Tudat és tudattalan fogalmai végső soron gyakorlatilag egymásra utalt fenoménekként mutatkoznak meg.” (Marosán 2021. 65.)

A husserli tudattalan fogalma, a *Logikai vizsgálódások*tól a 30-as évek affektivitásról szóló szövegeiig, saját autochton fejlődési dinamikáját követve alakul. Eközben a freudi tudattalanhoz is közelebb kerül, annak ellenére, hogy Husserl csak elvétve utal Freud munkásságára.¹ Marosán a következőképpen rekonstruálja ezt a fejlődést. A statikus fenomenológiai korszakban, leginkább a *Logikai vizsgálódásokban* (1900/01), valamint az *Eszmék egy tiszta fenomenológiához és feno-*

¹ Lásd pl. Hua XLII. 113, 126.

menológiai filozófiához (1913) c. művekben Husserl az öntudatot nem redukálja az éber észleleti tudatra, hanem a figyelem perifériáját, az észleleti szempontból homályos hátteret is az öntudat konstitutív rétegének tekinti. Az időtudatról szóló 1904/05-ös elemzésekben a tudattalan a múlt (retenciók) és a jövő (pro-tenciók) vonatkozásában jelenik meg. Az 1910/20-as évek fordulójától Husserl a statikus-leíró fenomenológiát elkezdki kiegészíteni a genetikus fenomenológiával.² A genetikus fenomenológia az énszerű működések és a tárgykonstitúciókat megelőző intencionális szférát vizsgálja, a passzív szintézisek tudattalan módon végbemenő asszociatív folyamatait, amelyek nem igénylik az én figyelmét és aktivitását. Ezek a leírások ugyanakkor továbbra sem a freudi értelemben vett tudattalanra utalnak, hanem arra, amit Freud „leíró értelemben vett” tudattalannak nevez, tehát a freudi tudatelőttesre. Végül, legkésőbb a harmincas években, Husserl is szembesül az elfedett és elfojtott tudattartalmak problémájával az affektivitásról és fenomenológiai tudattalannról szőtt elképzeléseiben. A husserli tudattalan fogalma ekkor újabb értelmezést nyer az ösztönintencionálitás, a transzcendentalis ösztönök fogalmában: „[...] a konstituáló transzcendentalis szubjektivitásban vannak olyan passzív, ösztönszerű regiszterek, struktúrák, amelyek az aktív, magasabb szintű működések mozgásterét kialakítják, és mintegy (meghatározott tárgy nélkül is) célra irányítják ezeket a működéseket.” (Marosán 2021. 81.)

Husserl arra ébred rá a genetikus fenomenológia megalkotásával, állapítja meg Tengelyi, hogy a tudat és a valóság között általa feltételezett korreláció „kényes egyensúlyt fejez ki, amely minduntalan megbillen. Ha a tudatot történetében tekintjük, nyilvánvalóvá válik, hogy értelemadó tevékenysége újra meg újra elmarad egy olyan magától meginduló értelemképződés mögött, amely a tudattalanba szorulva kialakítja a maga számára a valóságnak egy mindaddig ismeretlen arculatát.” (Tengelyi 2007. 27.) Tengelyi szerint a legfontosabb kapcsolat Freud és Husserl között az, hogy mindkettőt intenzíven foglalkoztatja a tudattalanban zajló *spontán értelemképződés*. Mindketten felteszik továbbá a kérdést, hogy „miért marad a tudat számára hozzáférhetetlen egy olyan értelemalakzat, amely mindazonáltal jelen van, miért kell ennek az értelemalakzatnak kerülőutakat keresnie, hogy, ha csak fogyatékos és eltorzult formában is, de mégiscsak megnyilatkozzék és kifejeződjék” (Tengelyi 2007. 26). Noha szavakban Husserl egy értelemadó tudathoz kapcsolja az értelemképződést, a genetikus fenomenológiával *de facto* elkezdki feltárni a tudat közreműködését nem igénylő spontán értelemképződést.³

² A genetikus fenomenológia eredményeit első ízben szisztematikusan az *Elemzések a passzív színtézisről* c. kötetben közreadott szövegek gyűjteményében (1918–1926) (Hua XI) dolgozza fel.

³ „Minden valóságegység »értelemegység«. Az értelemegységek értelemadó-tudatot feltételeznek [...].” (Hua III/1. – idézi Tengelyi 2007. 17.)

A husserli és a freudi tudattalan között mégis jelentős eltérések vannak, mivel Freud kulcsszerepet tulajdonít három olyan mozzanatnak, amelyek Husserlnél hiányoznak. Ezek a következők: a *trauma* tapasztalata; a szubjektum *vágyteli*, sóvárgó állapota; végül az *álm* mint paradigmaticus élménytartomány.

III. TRAUMA ÉS IDŐTUDAT

„A legelső alap – írja Husserl – az immanens időiség, az áramló, önmagát önmagában és önmagáért konstituáló élet” (Husserl 2002. 78). Husserl időtudatra vonatkozó tartalmi elemzéseiben azonban mégsem képesek pontosan visszaadni az emlékezés dinamikáját. A korai Husserlnél (1904–1905) az időélmény homogén, a retenciók hatása a jelentől való távolságukkal arányosan csökken.⁴ Ez a koncepció a passzív szintézisek felfedezésével (1918–1922) sokat finomodik. Azt azonban Husserl élete végéig adottnak veszi, hogy a tudatáramba nem keverednek az élettörténet szempontjából nehezen integrálható vagy éppen asszimilálhatatlan élmények, azaz *traumák*.

A trauma patológiás tapasztalat. 1870 körül figyel fel rá a pszichiátria, a hisztériával és a hipnózissal együtt (Hacking 1995. 183–197). A trauma felfedezésének fenomenológiai jelentősége nem csekély: *ablakot nyit* az időtudat nemlineáris szerkezetére, a múlt és a jelen között oszcilláló spontán értelemképződésre. Freud az 1890-es évek közepén, Husserlt megelőzve felvázolja a retroaktivitás (freudi terminológiával „*Nachträglichkeit*”) értelemképző mechanizmusát.⁵ Merleau-Ponty szerint a freudi múlt „szakítás az idő közkeletű fogalmával”, „elpusztíthatatlan” és „időtlen dimenzió” (Merleau-Ponty 2006. 272). Freud „komplex pszichés idő” fogalma, állapítja meg Daniel Stern, a fenomenológiai szemléletű amerikai pszichoanalitikus, különbözik „a lineáris időtől”. A freudi időélményben megváltozik „az idő múlásának tempója”, és az idő olykor több szálon is fut (Stern 2010. 18). Ricœurre (1984–1988) hivatkozva Stern szembeállítja egymással a kronologikus és a narratív időt. Az utóbbiban „az események időbeni sorrendiségét a mesélő teremti meg, függetlenül azok kronológiai (objektív) sorától” (Stern 2010. 18).

Míg Husserl nem ismeri fel a traumatikus tapasztalat sajátos természetét, Freud számára a trauma centrális jelentőségű. A traumatikus tapasztalatokban mind az élmény *átélése*, mind a *rögzítése*, mind pedig a *felidézése* eltér a normálisától. A traumát elszenvedő személy kiszakad a tapasztalás predikatív fogalmak által megszelídített rendjéből, a normális emberi tapasztalatok biztonságos, interszubjektíven validált világából. A trauma átélése során a szubjektum elárasztódik

⁴ *Előadások az időről*. Az 1904/05-ben tartott előadások szövege csak 1928-ban jelenik meg.

⁵ A retroaktivitás koncepciója először az *Egy tudományos pszichológia tervezete* (Freud 1895/1966), illetve a *Tanulmányok a hisztériáról* (Breuer & Freud 1895) című szövegekben jelenik meg. Az időtudat és a tudattalan kapcsolatát részletesen tárgyalja Horváth (2022).

negatív érzésekkel, ennek következtében beszűkült tudatállapotba kerül. Ez be fogja határolni a későbbi felidézések lehetőségeit is. Az egyén csupán úgy képes kezelni a traumatikus tapasztalatot, hogy *eltokosítja* a trauma emlékét az emlékezés élő szövetében. Míg a normális emlékek újra és újra átíródnak az akaratlagos felidézések és a spontán felidéződések során, a traumatikus emlékek nem vesznek részt a jelen és a múlt értelemszövései közötti gazdag interakciókban. Ha a traumatikus élmények hatására az élettörténet egysége túlságosan széttöredezik, szükségessé válik a terápia. A terápiás dialógus az időtudat retroaktivitását kihasználva képes a traumatikus tapasztalatokat belesimítani a normális emlékek közé. A terapeuta és a páciens által alkotott *személyközi mátrix* Stern szerint „addig még nem látott vagy kevésbé felhasznált múltdarabkákat fog kiválasztani és aktiválni, így új funkcionális múltat kreál és emel be a jelenbe (és természetesen mellőzi, elkerüli stb. a régi funkcionális múltat)” (Stern 2010. 176). Stern felfogásában a terapeuta empatikus, elfogadó, támogató együttléte a pácienssel olyan új tapasztalati módként és interszjektív kapcsolódási mintaként fungál, amely képes átírni a páciens „funkcionális múltját”. Sternnél, ahogyan Horváth fogalmaz, „az új identitás-stabilizáló erő [...] nem intellektuális-hermeneutikai manőverek eredménye, hanem inkább az affektív kapcsolatok, az empátia és a tükrözés fenoménjének következménye” (Horváth 2013. 101).

A kortárs fenomenológia többek között az affektív tudattalan (Ullmann 2016a), a testi kifejezés (Vermes 2016) és a testemlékezet (*Leibgedächtnis*) (Fuchs 2012, 2019a, 2019b.) fogalmaival próbál hozzáférközni a traumatikus tapasztalathoz. Thomas Fuchs arra hívja fel a figyelmet, hogy Freud és Husserl osztozik egy, a tudatra vonatkozó hibás karteziánus alapvetésben. Mindketten feltételezik, hogy a tudat „világos és elkülönített percepciót” jelent, illetve „transzparens önmaga számára, amennyiben saját tudattartalmaihoz viszonyul” (Fuchs 2019a. 33). Úgy is mondhatnánk, hogy a tudatosság mind Descartes-nál, mind pedig Freudnál „minden vagy semmi” alapon működik. Valami vagy tudatos, vagy nem – nem lehet egy „kicsit” tudatos. A modern emlékezetkutatások azonban felfedezik az emlékezés szűrkezőnáját, az implicit emlékeket (Anderson et alii. 2010). Fuchs részben az emlékezetkutatásoktól inspirálódva, még inkább azonban Merleau-Ponty (2012) *Leib*-felfogása alapján egy olyan trauma-koncepciót dolgoz ki, ahol a traumát

nem az explicit emlékezet, hanem a testemlékezet hordozza, ami rejtett a 'tekintet' előtt, és ami egy létmód általános 'stílusaként' él tovább. A sérülés behatolt a szubjektum testébe és egy állandó rezponzivitást hagyott hátra, egy önvédelmi készenlétet. A traumatizált személy hiperérzékennyé válik a traumatikus eseményhez hasonló fenyegető, megszégyenítő szituációkra, és megpróbálja elkerülni őket, még akkor is, ha a hasonlóság nem ismerhető fel tudatosan. (Fuchs 2019a. 42.)⁶

⁶ A fuchsi testemlékezettel kapcsolatban lásd Horváth (2018).

Anasztasia Kozyreva (2017) összekapcsolja a fuchsi implicit diszpozíciókat a husserli passzív szintézisekben végbemenő affektív ébresztésekkel. Husserlnél a passzív szintézisekben asszociatív láncok alakulnak ki: a jelen egy eseménye automatikusan, a tudat közreműködése nélkül aktivál egy valamilyen szempontból hozzá hasonló múltbéli eseményt. A passzív szintézisek Kozyreva szerint egy olyan tudat mögötti spontán értelemképződést írnak le, amely meghatározza az explicit emlékezés és intencionális értelemalkotás mögötti implicit folyamatokat. Kozyreva rámutat továbbá, hogy egy múltbéli emlékhez vagy egy életszakaszhoz kapcsolódó érzelmi atmoszféra anélkül is befolyásolni tudja, hogy milyen emlékek jutnak eszünkbe, hogy maga az érzelmi atmoszféra tudatosulna bennünk. Létrejöhetnek hangulatfüggő felidézések, például egy levert hangulatban egymásnak adják a kilincset a szomorú, rossz emlékek.⁷

IV. VÁGY ÉS ELFOJTÁS

A traumatikus tapasztalatok meghatározó szerepe mellett a freudi szubjektum *vágyteli, sóvárgó természeté* folytán is különbözik a husserlitől. Freud a tapasztalást a vágykielégítés *speciális esetére* szűkíti le. Freudnál, ahogyan Tengelyi fogalmaz, a (szorosabb értelemben vett) tudattalan egy olyan erőcentrumot implikál, „amely önmagából kiindulóan” gyakorol hatást a tudatra (Tengelyi 2013. 80). A freudi szubjektum állandóan a vágy magasfeszültségű állapotában van, akár csak egy *junkie*, akit semmi más nem érdekel, mint kínzó sóvárgásainak mielőbbi kielégítése. Az ösztön-én Freudnál *primer módon* rendelkezik a szubjektum összes pszichikus energiájával. Az ösztön-én féken tartása állandó és jelentős erőfeszítést követel a tudatos éntől. A freudi tudattalant ezért a vágy/elfojtás-konfliktus dinamikája hozza létre.

Husserl ezzel szemben nem a vágykielégítés, hanem az általában vett tapasztalás létrejöttének sajátosságait igyekszik megvilágítani. A husserli passzív szintézisek a tárgyszerű intencionalitást megalapozó preintencionális működések, amelyek nem állnak konfliktusban az intencionális értelemalkotással, hanem olajozottan együttműködnek vele; *eo ipso* nem lehetnek tehát elrekesztve a tudatos mentális aktusok szférájától. Husserlnél, ahogyan Tengelyi megállapítja, a tudattalan „az értelemüledékek állandó készletét” jelöli, amely az én elől aktuálisan ugyan „el van zárva”, de azért az énnel elvileg „továbbra is rendelkezésre áll” (Tengelyi 2013. 80). Husserl az emlékezetet olyan tárolóhelynek tekinti, amelyben a múltba süllyedt értelemképződmények lerakódhatnak és mindaddig megőrződhetnek, amíg csak az újonnan fellépő események fel nem

⁷ A nyolcvanas évek kísérleti pszichológiájában, Gordon Bownernél ugyancsak megjelenik ez a paradigma (Bower 1992).

ébresztik őket (Tengelyi 2013. 80).⁸ Husserlt az érdekli, „ahogyan a szunnyadó értelem-szedimentumokat újonnan fellépő események újjáélesztik vagy, ahogyan Husserl maga a legtöbbször fogalmaz, *felébresztik*” (Tengelyi 2013. 80).

A fentiekből következően Freudnál az affektivitás jóval nagyobb hangsúlyt kap, mint Husserlnél. A freudi szubjektum *A félkegyelmű* Nasztafja Filippovná-jára emlékeztető impulzív természetű lény, traumatikus tapasztalatok múltbeli terhével, és sürgető vágyak viharaival szaggatott jelennel. A husserli szubjektum ezzel szemben higgadt, kiegyensúlyozott polgári világban él, akárcsak *Az eltűnt idő* Marcelje, aki érzéki gyönyörűségét leli abban, ahogyan az affektivitások finom játéka felébreszti emlékeit. Traumák helyett a *Belle Époque* biztonságos és örömteli világa határozza meg múltját, emlékei Csipkerózsika módjára várják a jelen eseményeinek ébresztő csókját, hogy a testi emlékezés preintencionális szférájából felemelkedhessenek az emlékezés intencionális szintjeire.

A genetikus fenomenológiától kezdődően ugyanakkor az affektivitás Husserlnél is a tudati működések alapvető mozzanatává válik. Affektivitás nélkül a tárgyak nem lennének képesek magukra vonni a tudat figyelmét, az alak és háttér vibráló dinamizmusa megszűnne létezni. Ráadásul az affektivitásnak Freudhoz hasonlóan Husserlnél is vannak ösztönös-érzéki gyökerei.⁹ Affekció nem keletkezik érzéki (hületikus) behatás nélkül, az érzéki hülé pedig a tudatot annak kinesztetikus-szomatikus infrastruktúráján keresztül ingerli. Husserlnél ugyanakkor az affekció mégsem valamifajta freudi értelemben vett biológiai ösztön energiáit jelenti, hanem inkább a figyelmet moduláló erőteret.

V. AZ ÁLOM MINT PARADIGMATIKUS TAPASZTALAT FREUDNÁL

Freudnál a tudatáram egyenletes folyását nem csupán a traumatikus tapasztalatok zavarják meg, hanem a *tudatállapotok változásai* is. Elsősorban az éber lét és az alvás napi, ciklikus váltakozása, másodsorban pedig az éber lét enyhébb tudati ingadozásai a nappali fantáziák rendszertelen felbukkanásainak következtében. Az álmodozás ugyanis már maga is egyfajta enyhébben módosult tudatállapotban történik.¹⁰

⁸ A genetikus fenomenológia vizsgálódásaival – állapítja meg Tengelyi – „Husserl a tudattalant mint »az emlékezet földalatti rétegét« (Hua XI. 194. és 205.) avagy mint »a feledés birodalmát« (Hua XI. 163.) fogja fel” (Tengelyi 2013. 79).

⁹ Ahogyan Marosán megállapítja, „Husserl a húszas évek elején jut el az ösztönintencionalitás gondolatához (bár az ’ösztön’ mint konstituált tárgyi fenomén, már sokkal korábban is foglalkoztatja); azonban a konstituáló, transzcendentális ösztönök elmélete csak a harmincas években ölti nála kiforrott koncepció formáját” (Marosán 2021. 81).

¹⁰ A fantázia tudatállapota érzékelhetően különbözik az észleléstől, vagyis a normál tudatállapottól. Kevésbé feszes, kevésbé éber ilyenkor a tudat. A legtöbb európai nyelv utal arra, hogy a fantáziálás („*álmodozás*”, „*day dreaming*”, „*Tagstraum*”, „*rêverie*”, „*ensueño*”, „*мечтательность*”) az éber tudatállapottól az álom tudatállapota felé történő elmozdulást jelent.

A tudatállapotok váltakozása miatt, valamint korábban tárgyalt sóvárgó természete folytán a freudi szubjektum *sajátos ismeretelméleti helyzetben* találja magát. Freud felfogásában ugyanis a lelki működések elsődleges funkciója a szubjektum *érzelmi feszültségeinek* a csillapítása, amit a freudi tudattalan a külvilág tárgyainak a manipulálása helyett *hallucinatorikus* úton igyekszik elérni. „Minden további nélkül feltételezhetjük – írja Freud –, hogy van a lelki apparátusnak olyan primitív állapota, amikor [...] a vágyakozás hallucinációba torkollik. Ez az elsődleges lelki tevékenység [...] észlelési azonosságra törekszik, vagyis annak az észlelésnek a megismétlésére, mely a szükséglet kielégítéséhez kötődik.” (Freud 1900/1985. 393.) A freudi szubjektum befelé fordul, saját fantáziavilága felé. Freudnál a tudat elsődlegesen *önmagát afficiáló* tudat. Ez a tudat, vagyis a szorosabb értelemben vett freudi tudattalan fantáziáló, érzelmekkel és indulatokkal telített, nem-logikus tudat (Ullmann 2016b. 156). A husserli tudat ezzel szemben a külvilág felé irányuló perceptuális tudat.

A fentiek leginkább abban fejeződnek ki, hogy míg *Husserl az észlelést, Freud az álmot* tekintette elsődleges vizsgálati tárgyának. Ez nem jelent kevesebbet, mint hogy az emberi létezés *más-más szegmensét* jelölték ki paradigmaticus tapasztalatként saját maguk számára. Noha Freud munkáinak túlnyomó hányada nem az álomról szól, az álom jelenti azt a modellt, amelynek alapján a legkülönbözőbb lelki jelenségeket megvilágítani igyekszik. Hasonlóképpen Husserl is számos mentális aktust vizsgál az észlelésen kívül, az intencionális struktúra azonban – a fantázia fontos kivételével – minden esetben az észlelésé marad. A Husserl által leírt mentális aktusok – a fantázia lényeges kivételével,¹¹ és az álomra vonatkozó sporadikus elemzéseit nem számítva – az éber normál tudatállapotban megjelenő, azok háttérét képező, vagy azokhoz vezető tudati jelenségek, ideszámítva az elalvás és az ébredés fenoménjeit is (Husserl 1993/1997). Husserlrel szemben Freud számára az alvás radikálisan módosult tudatállapotában fellépő *álombéli önaffekció* – amikor is az afficiáló tárgyak az álom során fellépő fantáziák, emlékek utalásösszefüggései, valamint az álmodó test aktuális szomatikus ingerei – jelenti az elméleti kiinduló helyzetet.

Annak, hogy Freud nem az éber tudatállapotra, hanem az alvás módosult tudatállapotában keletkező álomfenoménre alapozza elméleti építkezését, mélyreható következményei vannak. Freudot jelentős részben az álomnak az éber gondolkodásától radikálisan eltérő módon szövődő asszociációi és egyéb sajátosságai indítják arra, hogy két tudati „szintre”, vagyis két különböző szabályrendszernek, az elsődleges és a másodlagos folyamatnak engedelmesskedő szférára ossza fel a lelki birodalmát.

Az eltérően kijelölt paradigmaticus tapasztalati tartományok eltérő időfel-fogások felé orientálnak. Az észlelés Husserlt mintegy a jelenhez „ragasztja”;

¹¹ Mint fentebb említettem, a fantázia enyhén módosult tudatállapotban szövődik.

Freudnál ezzel szemben az álom és az éber fantázia lehetővé teszi, hogy már eleve a jelennél szélesebb időhorizonton vizsgálódjon.

A „paradigmatikus tapasztalat” fogalmát Schwendtner Tibortól kölcsönzöm. Schwendtner a Husserl és Heidegger egymásra gyakorolt inspirációit tárgyaló könyvében vezeti be a „paradigmatikus tapasztalati mező” fogalmát. Husserl idézi: „A tapasztalás elmélyítésének fenomenológiai kísérlete azonnal felveti azt a kérdést, hogy az emberi tapasztalatok sokféleségének *mely szegmensét* válassza ki a fenomenológus, hogy mélyfúrásait elvégezze” (Schwendtner 2008. 128–129. – kiemelés Sz. Cs.). Schwendtner szerint mind Husserlnél, mind pedig Heideggernél döntő szerepe van annak, hogy egy adott korszakában milyen paradigmaticus tapasztalati mezők felé fordul.¹² Husserl „számára a legfontosabb, paradigmaticus jelentőséggel bíró alaptapasztalatot kétségkívül az érzéki észlelés jelenti. [...] benne nyilvánul meg a tudat azon képessége, amely minden egyes tapasztalatban kulcsszerepet játszik – ez pedig nem más, mint a szemlélet számára elevenen adott tárgy közvetlen megmutatkozása” (Schwendtner 2008. 136).

Az, hogy Husserl az észlelést jelölte ki paradigmaticus élménytartományként vagy „mérvadó tapasztalatként”, fontos implikációkat hordoz a tudattal kapcsolatban. A tudat észlelési képessége Husserlnél megköveteli, hogy megbízható megfigyelési eszköz legyen, ne legyenek rajta repedések, homályos foltok, vagyis a transzcendentális én nem lehet *disszociatív működésektől* zavart entitás. Minden olyan tapasztalati helyzet, amely megkérdőjelezi az egységes, disszociációmentes szubjektum képét, Husserl számára fenyegetőnek tűnhet. Az álom azonban, mint Torma rámutat, éppen ilyen tapasztalat (Torma 2020. 34). Torma szerint az álomnál semmi nem fenyegeti jobban a transzcendentális én egységét és transzparenciáját. Csakugyan, Husserl érezhető averzióval viseltetik az álommal mint fenomenológiai tárggyal szemben.¹³

¹² A kitüntetett tapasztalati tartományok kiválasztása ugyanis „szoros kapcsolatban van azzal, hogy melyek a két fenomenológia módszertani és a rendszerszerű felépítés »fővonalaikat« meghatározó fő előfeltevések” (Schwendtner 2008. 136). A paradigmaticus tapasztalat „szerveződési centrumként fungál” az adott teoretikus rendszer számára, a szerveződési centrumok között pedig „küzdelem zajlik, hogy melyik váljon az egész filozófiát meghatározó értelmezési központtá” (Schwendtner 2008. 269).

¹³ Ahogyan Nicola Zippel megállapítja, Husserl az álmodás kifejezést „voltaképpen negatív értelemben használja, szembeállítva azt a fenomenológia autentikus kutatási területével, azaz a transzcendentális szubjektivitás éber életével” (Zippel 2016. 181). Zippel szerint Husserl a következő négy szövegben foglalkozik az álommal: a Husserliana XXIII-ban; a Héringnek írt levélben; egy kéziratban, amely 1933 tavaszára datálható; végül egy 1920-as években publikált szövegben, amely a Husserliana XXXIX. kötetének 17. függelékében jelent meg (Zippel 2016).

VI. *SE NON È VERO È BEN TROVATO* – FREUD NARRATÍV IGAZSÁGA

A trauma, a vágyteliség és az álom mozzanatai által fémjelzett *tematikus* különbségek mellett megjelenik végül egy *módszertani*, és egy ehhez kapcsolódó *műfaji* természetű különbség is Freud és Husserl között. A *Studien über Hysterie*-ben Freud elismeri, hogy „esettanulmányaim olyanok, mint a novellák”, majd ezt a hasonlóságot azzal indokolja, hogy „olyan tudati folyamatok részletes leírását nyújtják, amelyekről általában csak szépirodalmi művekben olvashatunk” (Breuer és Freud 1895. 160). Freud számára a terápiás ülések, valamint az esettanulmányok – jelentős részben általa kialakított – irodalmias műfaja lehetővé teszi, hogy a pszichoanalízis atyja egy irodalmi narratíva szerzőjéhez hasonló módon cikázzon ide-oda a múlt és a jelen egymással interferáló értelemkonstitúciói és spontán értelemképződései között. Ezzel szemben Husserl be van zárva vizsgálódásainak intellektuális elefántcsonttoronyába anélkül, hogy *in vivo* próbálhatná ki az időtudatra vonatkozó elgondolásait hús-vér emberi lényeken. Ahogyan Tengelyi megállapítja, Freud különösen „betegség történeteiben követi nyom szerfölött leleményes szellemmel azokat a tudattalan értelemképződési folyamatokat, melyek a kezelt szimptomákban jelennek meg. [...] felmutatja azt, ahogyan egy tudattalan értelemmag hatást gyakorol [...] az értelemképződési” folyamatokra (Tengelyi 2017. 304).

Merleau-Ponty szerint Freud értelmezései csak „addig tűnnek olyan hihetetlenek”, amíg a Freud által feltételezett tudati működések „egy gondolkodó ennek tulajdonítjuk. De nem így kell ezt felfogni. Ezek az összekapcsolódások nem a gondolkodás konvenciói alapján valósulnak meg” (Merleau-Ponty 2006. 269). Merleau-Ponty úgy véli, hogy a freudi értelmezés a husserli világ-sugár útján halad, mely utóbbi viszont „magának a Létnek egy felülete, gyűrődése. [...] A mindvégig a helyén maradó, ugyanakkor nem önmagában-való létezőt szabdadjuk fel és tagoljuk az észlelés során, anélkül, hogy egy külső nézőpont által biztosított áttekintésünk lehetne róla” (Merleau-Ponty 2006. 270). Merleau-Ponty fogalmait alkalmazva azt mondhatjuk, a freudi értelmezések a gondolkodást keresztül-kasul átható kiazmusokat, egybefonódásokat, túldetermináltságokat tárják fel. „A túldetermináltság *mindig* fellép: az igaz retrográd mozgása (= az ideális előidejűsége, előzetes létezése) (a. m. Husserl szerint a Beszéd maga, a megnevezhető invokációja is erre utal) mindig újabb és újabb értelmet és mögöttes motivációt tár fel egy adott asszociációban.” (Merleau-Ponty 2006. 269.) Merleau-Ponty szerint „[e]redendően nem elszigetelt dolgokat érzékelünk, hanem világ-sugarakat, a dolgokban a dimenziót, a dolgokon keresztül megnyíló világot. Elég belengedni magam ezekbe a világ-sugarakba, a Világ középpontjából kiinduló rádiuszokba, és máris a Világ kellős közepén találok magam, átcsúszom a szubjektív ből a Létbe” (Merleau-Ponty 2006. 240). Merleau-Ponty alapján azt mondhatjuk, hogy Freud értelmezései azokat az asszociatív spontán értelemképződéseket követik nyomon, amelyekben a „keletkezőben lévő” értelem formálódik.

A terápia dialogikus helyzete lehetőséget kínál Freud számára, hogy újra és újra nyomon követhesse a jelenből a múltba és a múltból a jelenbe áramló értelemképződéseket. A páciens azonnal reagálhat a Freud által interpretációk formájában felvázolt *nachträglich*, azaz a jelenből a múlt felé áramló és proaktív, a jövőbe mutató értelemképződésekre. Esettanulmányaiiban Freud irodalmi igényességgel írja le ezeket az értelemmozgásokat. A *Farkasember* című esettanulmány szerint például a másfél éves korban átélt látvány, a szülők koituszának jelenete megmrevíti a páciens *későbbi* értelemképződését, és eltorzítja, sztereotipizálja a Farkasember felnőttkori szexuális viselkedését (Freud 1918/2011a. 18–19). Grusa, a padlót súroló cselédlány megpillantása mellett ez az oka a felnőtt Farkasember fixációjának az *a tergo* koitális pozícióhoz. Ennek előfeltétele azonban az volt, hogy a Farkasember *négyévesen*, a farkasok réműletes látványát felmutató lidércálm hatására *utólagosan* traumatizálódjon egy olyan tapasztalattól, amelyben két és fél évvel korábban volt része, de amit akkor még nem értett.

Ami azon az éjszakán a tudattalan benyomások közül felevenedett, a szülők koituszának képe volt. [...] a kezelés során az említett [...] álm számtalan változatban és új kiadásban tért vissza, és ezek elemzése meghozta a kívánt magyarázatot. [...] Először is kiderült az életkora a megfigyelés idején: körülbelül másfél éves lehetett. [...] a szülők szobájában [...] aludt a kiságyában [...]. Meleg nyári napot feltételezünk, amikor a szülők félig levetkőzve délutáni szunyókálásra vonultak vissza. Amikor felébredt, háromszor megismételt coitus a tergo tanújává vált, az anya nemi szervét éppúgy látta, mint az apa péniszét. (Freud 1918/2011a. 24.)

Freud egy lábjegyzetben kiemeli, a másfél éves gyerek nem fogta fel, hogy az ősjelenet tanúja volt.¹⁴ Ezt csak az álm, „és nem a megfigyelés idején értette meg. Másfél éves korában érték a benyomások, melyek utólagos megértését az álm idején a fejlődés, szexuális izgalma és szexuális kutatása már lehetővé tette” (Freud 1918/2011. 25). Freudnál a tudattalanban őrzött tartalmak egyik sajátossága, hogy nem fog rajtuk az idő. Freud szerint a négyéves kori álm *teljes mértékben* reaktiválta érzelmi intenzitásában a másfél évesen látott ősjelenet hatását: „[...] eme jelenet aktiválása (*szándékosan* kerülöm a visszaemlékezés szót) ugyanazzal a hatással jár, mintha újabb keletű élmény volna. A jelenet utólagosan hat, ám a másfél és négyéves életkor között *sem vesztett* frissességéből. A továbbiakban még találunk támpontot arra, hogy bizonyos hatásai már az észlelés idején, tehát másfél éves korban is voltak.” (Freud 1918/2011. 29 – kiemelés Sz. Cs.)

¹⁴ Ezt az álmot és a *Farkasember*-esettanulmányt részletesen tárgyalom nemrégiben megjelent könyvemben (Szummer 2023).

Freud értelmezéseinek hatására pácienseiben újabb emlékek merülhetnek fel saját múltjukból, vagy éppen ellenkezőleg, a páciens nem kíván a Freud felkínálta ösvényen a múltba jobban behatolni. Végül az is előfordulhat, hogy a páciens elfogadja ugyan a Freud által felkínált értelmezést, ám mégsem jut eszébe az a múltbeli esemény, amit Freud szorgos detektív munkájával kikövetkeztetett. Freudot ez nem mindig zavarja, ilyenkor, mint ő maga mondja, „*konstruál*”: „Elég gyakran nem sikerül rávinnünk a páciensre arra, hogy visszaemlékezzen az elfojtottakra. Ehelyett az analízis korrekt végrehajtása révén elérjük nála a konstrukció igazságának biztos belátását, s ez a gyógyítás szempontjából ugyanazt nyújtja, mint egy visszaszerzett emlék.” (Freud 1937. 265–266.) Emlékek, fantáziák és a terapeuta által sugalmazott álemlékek a pszichoanalízisben természetes módon és kibogozhatatlanul fonódnak össze. Wittgenstein megjegyzi: „Freud azt állítja, hogy bizonyítékokra talált azokban az emlékekben, amelyek az analízis során napvilágra kerültek. De egy bizonyos szinten nem világos, hogy az ilyen emlékek mennyiben köszönhetők az analitikusnak.” (Wittgenstein 1993. 71.)

Valóban, a felbukkant emlék episztemológiai státusa gyakorta kérdéses: emlékről van szó, vagy konfabulált, esetleg a terapeuta által sugalmazott álemlékről? Freudot nemegyszer éri a kritika, miszerint értelmezései önkényesek, mi több, esettanulmányaiban olykor nem riad vissza a tudatos hamisításoktól sem. Vegyük például Anna O. történetét, a pszichoanalízis egyik mitikus alapító dokumentumát!¹⁵ A vádak szerint Breuer és Freud lényeges pontokon és jelentős mértékben eltértek a történeti igazságtól.¹⁶ Úgy tűnik, ezt el kell fogadnunk jogos kritikaként. Ugyanakkor fontos itt különbséget tennünk *faktikus* és *narratív* igazság között. Anna O. esettörténete az *utóbbi* folytán példázza jól a traumatikus emlékek hatását (Spence 1982; Schafer 1981).¹⁷ Általánosabban is érvényes: nem az a lényeges, hogy Freud értelmezései faktikusan mennyire érvényesek és mennyiben hamisak (empirikus szempont); még csak az sem, hogy Freud mint terapeuta mennyiben él vissza az autoritás pozíciójával, és mennyiben képes megfelelni a rogersi empátia és feltétlen elfogadás követelményeinek (terápiás szempont). Ami *fenomenológiai* nézőpontból, a spontán értelemképződés és a passzív szintézisek szempontjából releváns, az az, hogy Freud azokat a – ha faktikusan nem is mindig igaz, de elméleti és gyakorlati szempontból – *lehetséges* asszociatív láncokat modellezi, amelyek mentén a husserli passzív szintézisekben az értelemképződés végighullámszik és artikulálódik. *Se non è vero è ben tro-*

¹⁵ Egy másik ilyen mitikus ősforrás Freud legendás önanalízise, ahogyan azt másutt – Szummer 2019b – kifejttem.

¹⁶ Crews bebizonyítja, hogy Breuer és Freud lényeges pontokon tudatosan meghamisították az esetleírást (Crews 2017. 591–620). Ebből a tényből azonban azt a téves következtetést vonja le, hogy a narratív igazság egyszerűen tudománytalan és káros a pszichoanalitikus megismerés és a terápia szempontjából (Crews 2017. 621–648).

¹⁷ Magyarul részletesebben: Szummer 1993. 149–162.

vato. „A pszichoanalízis »asszociációi« valójában idő- és világ-sugarak. Például a sárga csíkos pillangó fedőemlékéről (lásd Freud: *A Farkasember*) az analízis során kiderül, hogy kapcsolatban áll a sárga csíkos körtékkel, és ezek az utóbbiak előhívják a 'Grusa' szót, ami a fiatal szolgáló neve, és ami oroszul körtét jelent. Itt nem három külön emlékről van szó, hanem az egymáshoz »asszociált« pillangóról-körtéről-szolgálóról [...]» (Merleau-Ponty 2006. 268–269.)¹⁸ Vagyis Freud interpretációi a „husserli világ-sugarak” asszociációs láncait követik. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy Freud értelmezései a kései Merleau-Ponty által leírt „vad világ”, a *hús* szférájába próbálnak behatolni. „Túldetermináltság (= körköröség, kiazmus, egymásbafonódás), bármely létező a Lét emblémájává *emelhető* [...], így kell a konkrét létezőt olvasni” – írja Merleau-Ponty a freudi értelmezés kapcsán (Merleau-Ponty 2006. 301).

VII. VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

A Freudot Husserltől elválasztó különbségeket négy meghatározó mozzanatra próbáltam visszavezetni. Ezek a trauma, a vágyteliség és az álom tematikus mozzanatai, valamint a terápia dialogikus helyzetében elhangzó értelmezések, és az azokat rögzítő irodalmias zsánerű esettanulmányok. Mind Freudot, mind pedig Husserlt foglalkoztatja a tudattalanban végbemenő értelemképződés, valamint azok a gátló tényezők is, amelyek a tudattalanban szunnyadó tartalmak felébredését akadályozzák. A freudi és a husserli tudat külvilághoz fűződő attitűdje azonban ellentétes, mint ahogyan időtudatuk és affektivitásuk is jelentős mértékben különbözik egymástól.

Csupán néhány száz évente bukkannak fel olyan ihletett gondolkodók, akiknek a képzelőereje képes radikális módon átírni az addig érvényesnek tartott antropológiákat. Freud demokratizálta, félig-meddig technikai természetűvé változtatta az önteremtés varázslatos játékát, amely korábban csupán a nyugati kultúra olyan formátumú alakjainak adatott meg, mint Ágoston, Luther, Descartes vagy Nietzsche. Miközben betegei és saját maga gyötrő problémáira keresett választ, Freud az önteremtés és a gyógyítás soha nem látott módszerét alkotta meg a nyugati ember számára. A trauma volt az első ablak, amelyet Freud a tudattalanra és az időtapasztalatban megnyilvánuló spontán értelemképződésre nyitott. A trauma után hamarosan felfedezi az álmokat mint a nem-intencionális értelemképződmények megfigyelésének ideális terepét. Az álmok azonban, noha a traumáktól eltérően már az egészséges ember lelki életének részét képezik, még mindig túlságosan messze esnek az éber nappali tudattól. Az újabb lépés ezért az álom és az ébrenlét közötti *összekötő kapocs* megtalálása volt, az éber lét és az álom közötti senki földjén elhelyezkedő fantázia jelentőségének a

¹⁸ A fordítást módosítottam.

felismerése. A fantáziák ugyanis, ahogyan Freud írja, „egészen közel kerülnek a tudathoz, és zavartalanul ott is maradnak egészen addig, amíg megszállásuk intenzív [...]” (Freud SE 14. 190–191). Freud azzal, hogy az álmot és a fantáziát hozzákapcsolta az éber tudatállapothoz, kibővítette a tudat fogalmát. Egyfelől bebizonyította, hogy a tudattalan lelki folyamatok nem patológiás jelenségek, hanem a normális, hétköznapi lelki működések alapját képezik; másrészt megmutatta, hogy a tudattalan, vágyteli fantáziálás nem csupán álmainkban, hanem éber életünkben is ott morajlik a tudati működések háttérben.

IRODALOMJEGYZÉK

Rövidítések:

Hua = *Husserliana* Edmund Husserl: *Gesammelte Werke*. Martinus Nijhoff, Kluwer Academic Publishers, Springer.

SE = *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. 1953-1966. London, Hogarth Press.

Anderson, M. C. – Baddeley, A. D. – Eysenck, M. W. 2010. *Emlékezet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bower, G. 1992. Hangulat és memória. In Kónya A. (szerk.) *Az emlékezés ökológiai megközelítése*. Budapest, Tankönyvkiadó. 265–311.

Breuer, Josef & Freud, Sigmund 1895. *Studien über Hysterie*. Leipzig und Wien, Franz Deuticke. GW I. 75–32.

Fink, Eugen 1966. Vergegenwärtigung und Bild. In Uő. *Studien zur Phänomenologie 1930-1939*. The Hague, Martinus Nijhoff. 1–78.

Foucault, Michel 2000. Bevezetés Binswanger „Álom és egzisztencia” című művéhez. Ford. Sutyák T. In Michel Foucault *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk, 13–60.

Freud, Sigmund 1900/1985. *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest, Helikon.

Freud, Sigmund 1918/2011. *A Farkasember*. Ford. Bart István – Berényi Gábor – Shulz Katalin. Budapest, Animula.

Freud, Sigmund 1937. *Constructions in Analysis*. SE 23.

Freud, Sigmund 1950. *Project For A Scientific Psychology*. In Sigmund Freud, *Aus der Anfängen der Psychoanalyse*. London, Imago.

Fuchs, Thomas 2012. The Phenomenology of Body Memory. In S. Koch – M. Summa – & Müller, C. (eds.) *Body Memory, Metaphor and Movement*. John Benjamins, 84–89.

Fuchs, Thomas 2019a. Testemlékezet és tudattalan. Ford. Horváth Lajos. *Nagyerdei Almanach*. 9/1. 32–48.

Fuchs, Thomas 2019b. Testet birtokolni vagy megélt testként létezni. Ford. Balázs Katalin. *Nagyerdei Almanach*. 9/1. 49–60.

Hacking, Ian 1995. *Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton, Princeton University Press.

Heller Ágnes 2011. *Az álom filozófiája*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.

Horváth Lajos 2013. Fantazmatikus önaffekció és a jelen pillanat fenomenológiája. Transzdiszciplináris dialógusok a fenomenológia és a pszichoanalízis határán. *Nagyerdei Almanach*. 4/6. 89–105.

Horváth Lajos 2018. Fenomenológiai tudattalan és testemlékezet. *Magyar Filozófiai Szemle*. 62/3. 30–43.

- Horváth Lajos 2022. Idő és tudattalan: Retroaktivitás és a tapasztalat implicit rendje. *Korunk*. (Kolozsvár). 23/3. 101–110.
- Husserl, Edmund 1966. (Hua XI.) Analysen zur passiven Synthesis. *Aus Vorlesungs- und Forschungsmanuskripten, 1918-1926*. Szerk. Margot Fleischer. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund 1993/1997. Fantázia, képtudat, emlékezet. In: Bacsó Béla (szerk.) *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijárat. 9–47.
- Husserl, Edmund 1998. *Az európai tudományok válsága I-II*. Ford. Berényi Gábor – Mezei Balázs – Egyedi András – Ullmann Tamás. Budapest, Atlantisz.
- Husserl, Edmund 2000. *Kartezianus elmékedések*. Ford. Mezei Balázs. Budapest, Atlantisz.
- Husserl, Edmund 2002. *Előadások az időről*. Ford. Sajó Sándor – Ullmann Tamás. Budapest, Atlantisz.
- Kozyreva, Anastasia 2017. *Phenomenology of Affective Subjectivity: Analyses on the Pre-Reflective Unity of Subjective Experience*. Heidelberg, Universitäts Bibliothek.
- Marosán Bence Péter 2021. Az individuális és a kollektív tudattalan fenomenológiájáról Freud, Jung és Husserl nyomán. *Magyar Filozófiai Szemle*. 65/1. 65–85.
- Merleau-Ponty, Maurice 2006. *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik – Szabó Zsigmond. Budapest, L'Harmattan – SZTE Filozófiai Tanszék.
- Schafer, Roy 1981. *Narrative Actions in Psychoanalysis*. Worcester, Clark University Press.
- Schwendtner Tibor 2008. *Husserl és Heidegger. Egy filozófiai összecsapás analízise*. Budapest, L'Harmattan.
- Spence, Donald P. 1982. *Narrative Truth and Historical Truth (Meaning and Interpretation in Psychoanalysis)*. New York – London, W. W. Norton & Co.
- Stern, Daniel N. 2010. *A jelen pillanat: Mikroanalízis a pszichoterápiában*. Ford. Büti Etelka. Budapest, Animula.
- Szummer Csaba 1993. *Freud nyelvjátéka – A pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció*. Budapest, Cserépfalvi.
- Szummer Csaba 2019. A bécsi beteg. Freud és a tudattalan újrafelfedezése. *Élet és Irodalom*. 63/43. 2019. október 25.
- Szummer Csaba 2023. *Trauma, álom, vizionárius képzelet – spontán értelemképződés módosult tudatállapotokban*. Budapest, L'Harmattan.
- Tengelyi László 1998. *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte*. München, W. Fink Verlag.
- Tengelyi László 2007. Az élménytől a tapasztalatig. In *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest, Atlantisz. 15–36.
- Tengelyi László 2013. Ősbenyomás és összasszociáció. In Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) *Kortársunk, Husserl*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 69–85.
- Tengelyi László 2017. *Őstények és világvázlatok*. Budapest, Atlantisz.
- Torma Anita 2020. Az álom-tudat problémája a fenomenológiában. *Psychologia Hungarica Caroliensis*. 8/1. 33–44.
- Ullmann Tamás 2016a. A tudattalan modelljei. Fenomenológia, pszichoanalízis és kognitív tudományok. *Magyar Filozófiai Szemle*. 60/1. 9–30.
- Ullmann Tamás 2016b. Hogyan működik a tudattalan? *Kellék*. 55. 143–176.
- Vermes Katalin 2016. A testi kifejezés rétegei: fenomenológiai és pszichoanalitikus reflexiók. *Kellék*. 55. 195–216.
- Wittgenstein, Ludwig 1993. Előadások, feljegyzések és beszélgetések a pszichoanalízisről. Ford. Bánfai Bea. In Szummer Csaba – Erős Ferenc (szerk.) *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Budapest, Cserépfalvi. 63–81.